

חותרים להכרה: שואת יהודי יוון בשיח התרבותי והספרותי

בתיה שמעוני

מבוא – הדרה מן הזיכרון הציבורי

לקראת יום השואה התש"ע (2010) פורסמה בעיתון הארץ¹ רשימתה של לאה איני שסקרה את הספר יהודים באושוויץ-בירקנאו, אשר יצא לאור ביזמת משרד החוץ של יוון ובעריכתה של פוטיני תומאי.² איני מתייחסת בראשית סקירתה להדרה העקבית והמתמשכת של יהודי יוון מן הזיכרון הציבורי הממוסד של השואה. היא מתארת שיחה ששודרה ברשת א' של קול ישראל ביום השואה של שנת 2000, ובה נשאל המרואיין האורח, חוקר בכיר מיד ושם, על היערכות המוסד לקראת המילניום בנושא הנחלת השואה. החוקר תיאר את הפרויקט החדש המתנהל ביד ושם, אשר כחלק ממנו נערך מחקר מקיף של החיים התוססים שהתקיימו בקהילות היהודיות לפני שהושמדו במחנות המוות:

שרד: 'יפה, אז אני מבין שאתם עוברים מקום-מקום: וילנה, לודז', סוסנוביץ, סלוניקי'.
חוקר: 'כן-כן, אה... לא, סלוניקי לא'.
שרד: 'סלוניקי לא? למה לא?'
חוקר: 'אה, לא. לא. הם, שמה, חוקרים את עצמם'.

איני מציינת כי השיחה אשר 'נצרכה בלבה' משוחזרת מן הזיכרון. אם ציטוט הדברים מדויק ואם לא,³ אין ספק שאופן העיצוב של השיחה, בעטה המיומן של הסופרת, ממחיש בעיקר את כאב השכחה והזלזול שהיא חשה ככת לניצול אושוויץ מסלוניקי. כ-77 אלף יהודים חיו ביוון לפני השואה, מהם כ-55 אלף בסלוניקי, והנותרים באזורים אחרים, כגון קורפו, נינה ואתונה. כתשעים אחוזים מיהודי יוון נספו במחנות ההשמדה,

1. לאה איני, "'יוונים באושוויץ-בירקנאו" מאת פוטיני תומאי, אש בדרכים שורפת', הארץ, 7.4.2010.
2. Photini Tomai, *Greeks in Auschwitz-Birkena (Hellenes sto Aousvits-Birkenaou)*, Alexandra Apostolides (Translation), Hellenic Ministry of Foreign Affairs, Papazisis Publications 2009 (henec: Thomai, *Greeks in Auschwitz-Birkena*).
3. לצערי, לא הצלחתי להשיג את הקלטת התכנית מקול ישראל.

בעיקר באושוויץ-בירקנאו. מרבית הנספים היו בני קהילת סלוניקי; זו איבדה כ-96 אחוזים מבניה.⁴ התחושות הקשות שביטאה איני בדבריה ליוו את בני הקהילה עוד לפני עלייתם ארצה. למרבה האירוניה, הנאצים התייחסו אליהם כאל כלל היהודים⁵ ושלחו אותם להשמדה עם אחיהם האשכנזים, ודווקא יהודי מזרח אירופה הטילו ספק ביהדותם. יהודי יוון היו שונים מהם בחוסנם ובמראם הגופני, בשפת הלדינו השגורה בפייהם ובמורשתם הספרדית-יהודית. תחושת האפליה לרעה, השוני וההדרה החלה אפוא עוד במחנות, אך לא פסקה גם בהגיעם לארץ. מרגע שהחלו יהודי יוון להשמייע את קולם בארץ הם ביטאו כאב כפול: 'כאב השמד מחד וכאב השיכחה מאידך'⁶ כמו שציין שמואל רפאל בהציגו את דבריו של משה שמואל, זקן הניצולים הספרדים-יהודים מסלוניקי, שכונה 'איל נונו' (הסבא). כאב השכחה, ציין רפאל, 'מייחד בעיקר את שואת היהודים הספרדים, שלדבריו [של איל נונו] נשתכחה מפי כל ונחקקה לקרן הזווית של התודעה הציבורית והמחקרית כאחד'.⁷ גם ניצול זה ציין בעדותו את תחושת הניכור והזרות שחוו היהודים הדוברים לדינו במחנות עצמם.⁸ המחקר על אודות גורלם של יהודי יוון בשואה ופעילויות ההנצחה והתיעוד של סיפורם במוסדות הרשמיים הממונים על הנצחת זיכרון השואה היה מלכתחילה שולי ולוקה בחסר. חנה יבלונקה סוקרת בהרחבה את הפעילויות שנעשו ביד ושם. לדבריה 'סיפור קשריה של קהילת יהודי יוון עם מפעל יד ושם בראשיתו הוא במידה רבה סיפור של יזמה עצמית קדחתנית. מיד לאחר השחרור החלו יהודי יוון בפעילות נמרצת כדי להיכלל בכל פעילות של זיכרון, תיעוד ואיסוף מידע',⁹ אך למרות רצונם העז להשתתף בפעילות, הם

4. הנתונים מתוך: ברכה ריבלין, 'יהודי יוון בשואה – סקירה היסטורית', בשביל הזיכרון, 33 (תשנ"ט), עמ' 31-40.
5. בתקופה הראשונה של כיבוש יוון השחו הנאצים את הפעולות נגד היהודים, הדבר היה מנוגד לדפוס הפעולה שנקט באזורי כיבוש אחרים. אירית דובלון-קנבל טוענת: 'הגרמנים חשו כזרות מסוימת במפגשם עם היהודים הספרדים', משום שלא היה מספיק מחקר על אודותם. בכירור שנערך בסוגיית מוצאם השונה טען ד"ר גראו, המומחה הגרמני: 'קיימים הבדלים גזעיים יהודים ספרדים לאשכנזים הנובעים בעיקר מכך כי היהודים הספרדים נשארו טהורים יותר מבחינה גזעית, ואם הייתה התבוללות גזעית, הרי זו נעשתה עם עמי ערב. כמו כן היהודים הספרדים מזיקים לסביבתם פחות מאשר ה-Ostjude – היהודי המזרח-אירופי. [...] טיפול שונה בהם לא יהיה מוצדק מבחינה גזעית, לא יהיה נכון מבחינה היסטורית, ובעיקר יהיה משגה פוליטי'. אירית דובלון-קנבל, 'שואת יהודי יוון בראי מסמכי משרד החוץ הגרמני', הרצאה שניתנה ביום עיון בנושא שואת יהודי יוון, 12.12.2002, אוניברסיטת חיפה. http://hcc.haifa.ac.il/Departments/greece/events/holocaust_greece/doublon-knebell-7-03/pdf תאריך אחזור: 18.7.2011.
6. ראו: שמואל רפאל, 'שואת יהודי יוון בספרות האדינו', מחנים, 8 (1994), עמ' 140-147 (להלן: רפאל, 'שואת יהודי יוון'); חנה יבלונקה, הרחק מהמסילה, המזרחים והשואה, ידיעות אחרונות ומכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2008, עמ' 217-220 (להלן: יבלונקה, הרחק מהמסילה).
7. רפאל, 'שואת יהודי יוון', עמ' 140.
8. לעיון נוסף בנושא זה ראו: בתיא שמעוני, "הסימן הכחול הפך להיות קעקוע של מספר", על "קנאת שואה" בספרות המזרחית, דפים לחקר השואה, מאסף כה (2011), עמ' 191-216.
9. יבלונקה, הרחק מהמסילה, עמ' 220.

נשכחו ולא הוזמנו' לכינוס שכונה בפי מארגניו "ועידה עולמית לחקר השואה והגבורה של תקופתנו" בירושלים ביולי 1947' ושהוזמנו אליו כל הוועדות ההיסטוריות. יבלונקה מסכמת אירוע זה, שנחתם במכתב התנצלות מטעמו של מרדכי שנהבי (מהוגי רעיון יד ושם ומנהלו הראשון), כך:

אין ספק שהיה מידע רב על אודות גורלה של יהדות יוון בכלל וסלוניקי בפרט, אך באותו זמן מידע זה טרם חלחל וטרם עובד לכלל ידיעה. יהודי יוון היו רחוקים מטווח ההכרה של בני הארץ [...] אך מקרה כזה בכל הקשור ליהודי יוון לא נשנה. הממסד הישראלי שוב לא שכח אותם וגם הם לא הניחו לו להתעלם מהם ועמדו בקנאות על משמר כבודם ומקומם בסיפור השואה.¹⁰

מסקנה זו אינה נסמכת על המציאות של אותה תקופה. אמנם נעשו ביד ושם פעולות אחדות למען הנצחת שואת יהודי יוון,¹¹ אך ההתעוררות האמתית החלה רק בשנות השמונים. אז הודו אנשי ארכיון יד ושם: 'מבין כל מרכזי אירופה היהודיים שהוכחדו ע"י גרמניה הנאצית, יוון היא הארץ היחידה שאינה מתועדת בארכיונונו כראוי'.¹² חלפו אפוא עוד ארבעה עשורים בערך עד שהחל גורלם של יהודי יוון בשואה לחלחל לתודעה הציבורית ולהיות חלק מן הזיכרון הלאומי, ויש שיטענו כי עדיין אינו מיוצג כראוי.¹³ מה היו הסיבות לדחיקת סיפורם של יהודי יוון בשואה לשולי המחקר והתודעה הציבורית? מרבית החוקרים סבורים כי ממדי ההשמדה הכתיבו את העיסוק הרב של המחקר בקהילות הגדולות במזרח אירופה ועיכבו את המחקר בנוגע לקהילות הקטנות יותר, ובהן יוון. כך למשל טוען אהרן רודריג, ומציין כמה סיבות נוספות, למשל 'השואה נתפסה כאירוע שהתרחש במרכז אירופה, בעוד היהודים הספרדים התמזגו בתוך המונח הכולל

10. שם, עמ' 221.

11. למשל יבלונקה מזכירה: 'כבר ב-1955 נידונה דרישת יהודי יוון למנות נציג מטעמם במועצת יד ושם' (עמ' 222), אך אינה מציינת אם דרישה זו אכן התקבלה. עוד מזכירה יבלונקה: 'אחד הביטויים החשובים ביותר להכרת הממסד ביהודי יוון באותה עת היה הוצאתו לאור בעברית של ספרם של מיכאל מולכו ויוסף נחמה: שואת יהודי יוון' (שם). ברם ספר זה, שכבר ראה אור ביוון בגרסה צרפתית (בשנת 1948 בשם In Memoriam), תורגם לעברית כאחד המיזמים הראשונים של יד ושם משום שהיה זמין לתרגום מידי, ולא דווקא משום חשיבותו.

12. שם, עמ' 223. ציטוט זה הוא מתאריך 28.5.1984 מפיו של הרברט רוזנקרנץ, ארכיון יד ושם.

13. דוגמה אחת מני רבות אפשר לראות במכתב שנשלח למוזאון יד ושם ב-2005 (לאחר שנפתח מחדש), ובו מציינת הכותבת רחל נוביק כי בעת ביקורה במוזאון הצטערה לראות כי קהילת סלוניקי כמעט אינה מיוצגת בו: 'בסיורי במוזאון עברתי בין כל הקהילות וחפשתי את הקהילה שלי קהילת סלוניקי, לצערי ולאכזבתי לא ראיתי אלא שנים שלושה מוצגים בין אלפי המוצגים שבמוזאון [...] במקום הקדוש הזה, אשר אמור לייצג אותם ואת סכלם מגלים התעלמות כמעט מוחלטת והתייחסות מועטה לקהילתם'. המכתב מובא במלואו בכתב העת קול הניצולים, 6 (2006), עמ' 18, ולצדו מכתב התשובה שנשלח מטעם דוברת יד ושם איריס רוזנברג.

"מזרחים", ואלה גם אלה לא נקשרו בחוויותיהם לאירועים מרכז-אירופיים.¹⁴ רפאל מוסיף שתי סיבות משלו, המתייחסות דווקא לפן התוך-קהילתי: לדבריו, מצד אחד יהודי יוון לקו בהלם ואלם עמוקים בעקבות המלחמה, והדבר הביא לשכחה של סיפורם. מצד אחר רבים מהיהודים הספרדים הדוברים לדינו בישראל (למשל יוצאי בולגריה וטורקיה) כמעט לא נפגעו מן השואה. הם הצליחו להתערות בחברה הישראלית, ויצרו בה את הרושם השגוי שקהילת דוברי הלדניו לא נפגעה בשואה.

אלא שהסיבות הללו אינן מספקות את התמונה המלאה. האלם שרפאל מצביע עליו התבטא בעיקר בתחום התרבותי והיצירתי, אך לא בתחום הפעילות הציבורית. כאמור לעיל, נציגי הניצולים מיוון החלו בפעילות קדחתנית למען הנצחה עוד בשנים הראשונות לאחר המלחמה, וביקשו להשתתף בכל פעילות של יד ושם. 'ארגון ניצולי מחנות ההשמדה יוצאי יוון בישראל' הוקם ב-1953 על ידי קומץ ניצולים שזמן קצר לפני כן השתחרר מן הצבא. מטרתו העיקרית היו הנצחת זכרם של יהודי יוון, שימור מורשתם וסיוע לחברים הנצרכים. באותה שנה הוקם גם המכון לחקר יהדות סלוניקי, והוא נועד לשמש זרוע מרכזית בקידום התייעוד וההנצחה. למרות המאמצים הרבים שהושקעו על ידי נציגי הקהילה, הם לא זכו להצלחה של ממש. לדעתי, אפשר להבין זאת על רקע אופן תפיסתם של יהודי יוון על ידי מקימי יד ושם ומעצבי מדיניותה. יבלונקה מציינת כי עוד בדיונים המוקדמים שנערכו ב-1946 וב-1948 לקראת הקמתו של המוסד זכו היוונים להכרה במקומם המיוחד כמתווכים בין מזרח ובין מערב.

בדיונים שנערכו עם יהודי יוון, אלה שחיו בארץ ואלה שעדיין נותרו ביוון, התברר כי 'תכנית יד ושם עשתה עליהם רושם חזק והם הביעו רצון עז לעשות משהו בקשר עם המפעל [...] הצעתם הקונקרטיה אומרת שהם מוכנים להתקשר במידה מלאה עם עבודתנו, באם נטיל עליהם תפקיד מסוים'. מרדכי שנהבי [...] מצא עבורם בלי היסוס את התפקיד האידיאלי: 'להקים את הגשר אל היהדות הספרדית'.¹⁵

תפקיד זה, שנכפה על יהודי יוון מטעם, לא עלה בקנה אחד עם אופן תפיסתם את עצמם ואת סיפור השואה שלהם. מיכאל מולכו, הרב של קהילת סלוניקי, מקדם בכרכה את ייסוד יד ושם ומציין עד כמה חשוב 'לאסוף את כל החומר ההיסטורי בקשר עם חורבן קהילות ישראל באירופה בזמן המלחמה העולמית השנייה'.¹⁶ זו המטרה שבשמה חיבר את ספר הזיכרון ליהודי יוון. מדבריו עולה בבירור כי הוא רואה בסיפור יהודי יוון בשואה חלק מן הסיפור היהודי הכלל-אירופי. אני שותפה למסקנתה של יבלונקה כי תפיסתם כגורם מתווך על ידי מעצבי פעילות יד ושם 'ניזונה מהמבנה הרמוגרפי הישראלי הספציפי

14. מצוטט בתוך: שמואל רפאל, 'על דחיקתו של הנרטיב היהודי-הספרדי לשולי העיון ההיסטורי', גולגותא, המוציאים לאור: ש' רפאל, ג' יפת-עטר, ו' עטר, 2008, עמ' 28 (להלן: רפאל, 'על דחיקתו של הנרטיב').

15. יבלונקה, הרחק מהמסילה, עמ' 220.

16. בספרו שואת יהודי יוון, לעיל הערה 9.

ומצרכיה של החברה הישראלית.¹⁷ יותר מכך, נראה לי כי פער זה בין תפיסת היוונים את עצמם כחלק מאירופה ובין תפיסתם כמתווכים על ידי בכירי יד ושם עשוי להסביר את הדרתם של היוונים מפעילויות ההנצחה והתייעוד מצד אחד ואת תחושותיהם הקשות מצד אחר; משום שבכירי יד ושם ראו לא ראו בהם ניצולים שסיפורם ראוי לתייעוד בזכות עצמו אלא מכשיר שנועד לספק את צורכי הממסד.

א. ייחודם החברתי של יהודי יוון לפני השואה ובזמן השואה

במאמר זה אבחן את התהליכים הפנימיים אשר התרחשו בתוך קהילת יהודי יוון ואשר הביאו להתעוררות האטית של דוברי הלדינו משתיקתם, שתיקה שנמשכה 'פרק זמן ארוך למדי'. לעתים ארוך מדי,¹⁸ כדברי רפאל. אבקש לבחון את הקושי של ניצולי יוון עצמם, הן בתייעוד סיפורם והן בהנעתו מן השוליים אל המרכז. השאלה שאבקש לברר היא אם מלבד ההדרה מטעם הממסד, ישנם גם גורמים פנימיים שעיקבו את תיעוד חוויותיהם מתקופת השואה. תוך כדי כך אבקש לעמוד על מערכת היחסים המיוחדת בין בני הדור הראשון לדור השני, מערכת יחסים השונה מהותית מזו המוכרת לנו מן המחקר בנוגע לדור השני של יוצאי אירופה.

בחינת דיוקנם החברתי והתרבותי של בני הקהילה לפני השואה ותפקודם במחנות בזמן השואה עשויה לשפוך אור על הסוגיות שאבקש להעלות בדבריי. יהודי יוון גילמו בגופם ובנפשם את דמות 'היהודי החדש' עוד לפני שנחשפו לצינונות. רבים מיהודי סלוניקי עסקו בעבודה פיזית, רוב עובדי הנמל היו יהודים, עד כי הנמל שבת בימי שבת וחג, וגם חיי המסחר בעיר שבתו.¹⁹ סלוניקי היתה עיר עברית של ממש, וחשוב יותר – תושביה היהודים קיימו מזיגה הרמונית בין גוף חזק ובריא, עבודת כפיים, נפש יהודית נאמנה ורוח יוונית של הנאה וחיוניות. להבדיל מיהודי מזרח אירופה הנרדפים, הם היו בעלי 'גאון לאומי, אצילות נפש והתעלות רוחנית' וחשו 'בני חורין בכבית ובחוץ'.²⁰ המכלול המיוחד

17. שם, עמ' 221. הדגשה שלי.

18. רפאל, 'שואת יהודי יוון', עמ' 142.

19. יוסף בן פנחס עוזיאל פותח את ספרו המגדל הלבן על חיי היהודים בסלוניקי בעדותו של הסופר הנורווגי אלכסנדר קיילר, שביקר בסלוניקי בראשית המאה העשרים. הוא מספר כי בהגיעם אל נמל סלוניקי בשבת הופתעו לגלות כי לא יוכלו לפרוק את הסחורה משום שהספנים והסבלים היהודים אינם עובדים בשל קדושת השבת. לא רק הנמל שבת, כל העיר נראתה רדומה ודוממת. המגדל הלבן, מחיי היהודים בקהילת סלוניקי, המכון לחקר יהדות סלוניקי, תל אביב 1978, עמ' 9-12. לתיאור מפורט של חיי היום-יום בקהילה היהודית בסלוניקי בשנים שעד הגירוש לפולין ראו: גילה הדר, 'מרחב וזמן בשאלוניקי ערב מלחמת העולם השנייה וגירוש והשמדת יהודי שאלוניקי 1939-1943', ילקוט מורשת, פב (תשס"ז), עמ' 9-37.

20. פרץ אלופי (עורך), סלוניקי: קורות עיר ואם בישראל, יד ושם, ירושלים תשל"ה, עמ' 13 (להלן: אלופי, סלוניקי: קורות עיר ואם).

הזה הוא-הוא שהשפיע על גורלם באושוויץ מצד אחד ועל גורלם כניצולי שואה בישראל מצד אחר.

בהגיע יהודי יוון למחנות הם בלטו בשונותם מכלל יהודי אירופה, דברים אלו עולים מכל עדות המזכירה את אופן קיומם והישרדותם שם.²¹ פרימו לוי בספרו זהו אדם מצביע על ייחודם:

היהודים המעטים הללו, ששרדו מקהילת סלוניקי, הדוברים לדינו ויוונית, שידם בכל, הם בעלי חכמת חיים רבה – בעלי תבונה מעשית [...] התבונה הזאת נתגלגלה במחנה לפעילות שיטתית, מחושבת ומדעית של גנבות, של מאבק על התפקידים הטובים [...] אך עובדה זו אסור שתעביב על כך שהם מאסו בכל תקפנות לשמה. זאת ועוד: הם שמרו בכל כוחם על כבוד האדם. עובדות אלה הפכו את היוונים במחנה לגרעין הלאומי המגובש ביותר ואף האנושי ביותר.²²

מעדויות של נשים יווניות ששרדו את אושוויץ ואת מחנה הנשים ראוונסבריק עולה כי הנשים יצרו רשתות חברתיות המבוססות על מוצאן האתני המשותף, ותמכו זו בזו לצורך הישרדות והגנה עצמית.²³ כמו לוי, גם הן מזכירות את היכולת לגנוב כמאפיין מרכזי של יוצאות יוון במחנה, אלא שבהקשר של המחנות, הגנבה אינה מאפיין חברתי שלילי, אלא שם נרדף לפיקחות, לתעוזה ולאומץ לב, מה גם שרבות מן הגנבות נועדו לא רק לצרכים אישיים אלא לתמיכה באסירות אחרות. בעדות אחת מספרת העדה: 'אנחנו, היווניות, נקראנו "גרקה קלפסי קלפסי" – במילים יווניות אלו, שפירושו "יווניות, גונבות גונבות!!!" 'עדה אחרת מוסיפה: 'היווניות אחת יותר פקחית מהשנייה [...] קודם כל גנבות הם היו הכי מוצלחות, הגנבות היו היווניות, קלפסי קלפסי, למדו את המילה הזו, קלפסי זה לגנוב [...] זה היה הפירמה'.²⁴

עדות מרתקת נוספת על יהודי יוון במחנות מובאת מפי ד"ר אהרון פרץ בחוברת בשם 'סלוניקי', שפורסמה על ידי יד ושם.²⁵ פרץ מציין:

21. לדיון נוסף בנושא זה ראו: יבלונקה, הרחק מהמסילה, עמ' 217-220; וכן ראו: Tomai, *Greeks in Auschwitz-Birkenau*, pp. 143-147.

22. פרימו לוי, הוזהו אדם, עם עובד, תל אביב 1989, עמ' 84.

23. הרצוג חנה ואפרת עדי, 'אמיצות מכל ברבריות: קולן של נשים יהודיות יווניות ניצולות מחנה הריכוז ראוונסבריק', ילקוט מורשת, פא (2006), עמ' 39-64.

24. שם, עמ' 61.

25. אלופי, סלוניקי: קורות עיר ואם בישראל. חוברת זו נועדה לספק למורים לתלמידי כיתות ח'-ט' חומר תיעודי לצורכי הוראה. בפתח הדבר נמסר: 'מנהלים רבים העירו לנו בצדק, כי צריך להקדיש יותר תשומת לב לקהילות בהן חיו בני העדה הספרדית, ושגם עליהן עברה השואה' (עמ' 1). עוד מצוין שם: 'היו לנו גם קשיים רבים בהפגשת מישו מעולי סלוניקי עם התלמידים'. דברים אלה חשובים לעניין מאמר זה; הם ממחישים שבאמצע שנות השבעים עוד היו חסרים חומרים ועדויות זמינות בכל הנוגע לקהילות ספרדיות בשואה, ובהן כמוכן קהילת סלוניקי, וכן את היעדר הדיבור כלפי חוץ שאפיין את הניצולים היוונים, כמו שיידון בהמשך מאמר זה. לצערי, לא ציינו העורכים

חותרים להכרה: שואת יהודי יוון בשיח התרבותי והספרותי

כאן, במחנה הגברים מספר 7, פגשנו לראשונה טיפוס חדש של יהודי. היו אלה כמה עשרות יהודים מסלוניקי [...] שהתגוללו בכל המחנות באירופה, עד שנתגלגלו לכאן. הסבלים והסוארים לשעבר עברו את כל מדורי הגיהנום, חלו בכל המגיפות, והם לא נתייראו עוד מפני הגרמני או מפני מחלת הטיפוס. כל אחד מהם – בחור כארזים. בעל פנים גלויות ועיניים שוחקות. הם היו מתהלכים במחנה מעשה בעלי-בתים ותיקים, תוססים ועליזים, וציפצפו על הכל ועל כולם.²⁶

פרץ מציין כי בתחילה היו להם עליצותם וקלות דעתם של היוונים לזרא, הם היו בעיניהם מגוחכים וחשבו 'כין] חוסר הדאגה וקלות הדעת שלהם הם תוצאה של נחיתותם הרוחנית ודלותם האינטלקטואלית',²⁷ אך במהרה למדו להבין כי לאחר שניצולים מועטים אלה מקהילתם כבר ראו את הכול, הם איבדו כל פחד, וביקשו ליהנות מן הרגע. גם פרץ ציין בהמשך עדותו את הסולידריות העדתית:

גם חיי המחנה הממושכים לא הצליחו לכבות את רגש המסירות החברתית הנובעת מן הלב שבין אדם לחברו וכן את הנכונות להעלות כל קרבן למען החבר. [...] כל אחד מהם היה מוכן להקריב את חייו למען החבר, והחברים למענו. כאשר נפל לידי אחד מהם דבר מאכל, היה תמיד מחלק את פיתו עם חבריו, כל סיגריה היתה עוברת עשר פיות וכל אחד מהם היה מתאמץ לוותר על מציצה למען חברו [...] כאשר היה אחד מבני חברתם הולך לעולמו, לא היו קוברים אותו בקבר המוני, אלא מטמינים אותו בקבר מיוחד [...] והם לא חדלו מלדבר בו ולהעלות את זכרו.²⁸

למרות הצלחות מועטות אלה, הנשענות על ערכים של הדדיות, אומץ לב ונחישות, לא שרדו מרבית יהודי יוון את המחנות. אלה שלא נשלחו ישירות למשרפות התקשו לשרוד בתנאי האקלים הקשים בפולין, שהיו כה שונים מן המוכר להם. כך כתבה תומאי:

המים המזוהמים באושוויץ, בדיוק כמו האקלים, 'שם ירד שלג אפילו במאי', לדברי יעקב פרדו מסלוניקי, התבררו כגורמים נושאי מוות, בייחוד עבור היוונים, שהיו רגילים לאקלים ים-תיכוני ולשתייה מרובה של מים. שתייה זו גרמה דיזנטריה וטיפוס, ואלה הופצו בקרב האסירים וחסלו אותם.²⁹

גם זרותם הלשונית, שגיבשה אותם כקבוצה, היתה גורם מסכן חיים, כמו שציין יעקב חנדלי בעדותו:

פרטים ביוגרפיים של נותני העדות, ולכן אינני יודעת מי הוא אותו ד"ר פרץ ובאיזה מחנה מדובר וכן באיזה שלב של המלחמה הדברים אמורים. במשפט אייכמן נתן עדות ד"ר אהרון פרץ, שעבד כרופא בגטו קובנה מהכיבוש עד חיסול הגטו. אני מניחה שמדובר באותו אדם.

26. שם, עמ' 87.

27. שם, עמ' 88.

28. שם, עמ' 88-89.

29. Tomai, *Greeks in Auschwitz-Birkenau*, p. 147 (תרגום שלי).

לדעתי יהודי יוון סבלו במחנות יותר מאשר היהודים האשכנזים, מהסיבה הפשוטה, שלא דיברו אידיש ולא הבינו גרמנית. אנחנו דיברנו רק לאדינו, ספרדית ויוונית. פשוט לא הבנו מה רוצים מאתנו. וזו, לדעתי, אחת הסיבות שרוב יהודי יוון לא חזרו מהמחנות.³⁰

ב. דיוקנם התרבותי של יהודי יוון והשפעתו על שיח התייעוד לאחר המלחמה

ייחודם החברתי והסולידריות האמיצה של יהודי יוון היו כאמור גורם רב-חשיבות בתקופת המחנות, אולם עם סיום המלחמה והגעתם של הניצולים המעטים שנותרו לישראל לא הצליחו יהודי יוון לתרגם את הסולידריות הזו למאבק קהילתי תרבותי למען הנצחת סיפורם בשואה. הסיבה הראשונה לכך היא מן הסתם כלכלית. רבים מן הניצולים נאלצו ללחום מלחמת הישרדות בלי כל תמיכה. במאמרה של ג'ינאו מתוארת הקהילה היהודית-ספרדית שהגיעה לישראל לפני השואה. לטענתה, קהילה זו התערתה בארץ וויתרה למעשה על ייחודה האתני והלשוני למען השתלבות בחברה הציונית והדוברת עברית. בשל כך עם הגיעם של הניצולים הדוברים לדינו לארץ הם לא זכו כמעט לסיוע מהם, והניצולים הוצרכו אפוא לנהל את מלחמת ההשתלבות החברתית שלהם כל אחד לעצמו.³¹ גם יוצאי סלונקי הוותיקים לא סייעו לפליטים בני עירם.

לבד משאלת ההישרדות הכלכלית, קיים כאן גם עניין תרבותי. עניין זה נרמז מן הציטוט הזה, שיבלונקה מביאה מפיו של חיים גורי: 'יש לנו בעיה עם הסלונקאים. הם כולם עדים טובים, אבל פשוטי עם. עם הכוח ועם התום. אנחנו צריכים שילוב בכל גלות של פשוטי עם ושל אינטליגנטים'.³² היא מסבירה: 'בלי שהתכוון לכך אמר גורי דבר על הדרך למרכז השיח הציבורי בישראל, העוברת תמיד במרכזי הכוח הכלכליים, החברתיים, הפוליטיים והתרבותיים' מרכזים שבהם לא הצליחו יהודי יוון להשתלב.³³ בעיני יוצאי אירופה, בני סלונקי נתפסו כפשוטי עם, שמחת החיים והפשטות המאפיינים אותם נתפסו במידה מסוימת, שיש בה שמץ אליטיזם, כעילגות אשר חסמה את דרכם למרכז השיח.³⁴ דומני כי בחינת ההוויה התרבותית והמסורת הספרותית של קהילת יהודי יוון לפני השואה

30. מתוך עדותו בתוך: שמואל רפאל, בנתיבי שאול: יהודי יוון בשואה, המכון לחקר יהדות סלונקי, תל אביב 1988 (להלן: רפאל, בנתיבי שאול), עמ' 186.

31. עליזה מיוחס ג'ינאו, 'הזהות האבודה: היהודים הספרדים בארץ ישראל ובמדינת ישראל נוכח חורבן של קהילות אחיהם דוברי הלאדינו בשואה', לאדינאר, ה' (2009), עמ' 19-66 (להלן: מיוחס ג'ינאו, 'הזהות האבודה'). הציטוט מעמ' 48.

32. יבלונקה, הרחק מהמסילה, עמ' 224-225.

33. שם.

34. ראוי לחזור ולהצביע על עדותו של ד"ר פרץ, לעיל, המתאר כיצד פירשו הוא וחבריו האסירים את קלות הדעת ושמחת החיים של היוונים 'תוצאה של נחיתותם הרוחנית ודלותם האינטלקטואלית'.

אלופי, סלונקי: קורות עיר ואם, עמ' 88.

עשויה להיות זווית נוספת להבנת האלם התרבותי שאפיין את בני הקהילה בשנים שלאחר השואה.

המסורת הספרותית העיקרית של יהודי יוון היתה שונה מזו שנהגה במזרח אירופה או בארץ ישראל. מרגלית מתתיהו בדקה את התפתחות היצירה בעברית ובלדינו בעיתונות היהודית ביוון בשנים 1860-1940.³⁵ על פי ממצאיה, עד סוף המאה ה-19 ניכרה פריחה בלימוד השפה העברית, ראו אור עיתונים רבים ובהם שירים ומאמרים כשפה העברית. היא מציינת כי המשוררים, ששלטו יפה בעברית 'כתבו שירים שלא נפלו ברמתם משירי המשכילים במרכז אירופה באותה תקופה'.³⁶ בשלהי המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20 חלה ירידה בלימוד השפה העברית, והיו שחשבו כי לימוד שפה זו, הטובה רק לצורכי הקודש, הוא בזבז זמן. בו בזמן הלכה ופרחה העיתונות בלדינו, גם שירים שנכתבו על התחייה הלאומית נכתבו בלדינו ולא בעברית.³⁷

מן הדברים הללו מתברר כי המסורת הספרותית הענפה והעשירה של יהודי יוון נוצרה, נכתבה, ובעיקר הועברה כמסורת בכתב ובעל פה בלדינו. עם הפגיעה הקשה בקהילה הושם קץ למסורת זו, להבדיל ממסורת הכתיבה והשירה בידיש, שהוסיפה לפרוח בגטאות ובמחנות. רפאל מציין כי על פי דבריו של יחיאל שיינטוך, חוקר ספרות השואה בידיש, המשיכה היצירה בידיש לפרוח בתקופת השואה מפני שרובה נוצרה בגטאות אשר הוקמו בערים מרכזיות כמו ורשה, וילנה ולודז', שהיו מרכזים חשובים של עיתונות בידיש עוד לפני השואה. לעומת זאת מוסיף רפאל 'ספרות הלאדינו' [...] נעקרה ממקום הצמיחה הטבעי שלה, ומרבית יוצריה, היו הראשונים להשמדה' וכן 'מספרם של דוברי היידיש בתקופת השואה היה גדול פי כמה בהשוואה למספרם של דוברי הלאדינו' שרובם הושמדו.³⁸ אין ספק שההשמדה הגורפת הרסה את האיוון התרבותי בקהילת יהודי יוון. ייתכן אפילו שרוב בני שכבת האינטליגנציה נספו במשרפות דווקא משום שהיו חסונים פחות מאחרים, שהיו אנשי גוף ושרירים,³⁹ הנחה זו באה לידי ביטוי הן בדבריו רפאל והן בדבריו מתתיהו,

35. שם.

36. שם, עמ' 45.

37. דברים אלה מאושרים במאמרו של רפאל הבוחן מאסף ספרותי שכתבו נשים ציוניות בסלוניקי בשנות העשרים של המאה הקודמת. הוא מביא עדויות לכך שבתי הספר היהודיים בסלוניקי עמדו בשנים ההן במשבר קשה משום שתכנית הלימודים ביוונית קיבלה עדיפות על פני תכנית הלימודים בעברית. אמנם המאמר אינו עוסק במצב התרבותי הכללי של יהודי סלוניקי, אלא בחינוך הציוני שניתן לבנות היהודיות ובייחודו של המאסף הספרותי של האגודה הציונית ה'נשית' 'התחייה', ואולם אפשר ללמוד ממנו כי גם חוברות אלו, שביטאו את תודעתן הציונית (והפמיניסטית) של הנשים, נכתבו בלדינו ולא בעברית. שמואל רפאל, "התחייה" – מאסף ספרותי בלאדינו לנשים ציוניות בסלוניקי, פעמים, 82 (תש"ס), עמ' 81-93.

38. רפאל, 'שואת יהודי יוון', עמ' 143.

39. ידוע למשל גורלו של המתאבק היווני שלמה ארוך, שאולץ להתאגרף כדי לשעשע את שוביו, וכך ניצלו חייו. עדותו מובאת בתוך: רפאל, בנתיבי שאול, עמ' 46-52. גם ד"ר פרץ בעדותו לעיל מצביע על הניצולים המעטים שהיו 'סבלים וסוארים לשעבר', הערה 24 לעיל.

הטוענת כי משוררים רבים מסלוניקי נספו במחנות ההשמדה.⁴⁰ בגלל הדברים הללו נכחדה ספרות הלדינו כמעט כליל. רפאל מצביע על כך שלאחר השחרור לא נכתבה כמעט ספרות בלדינו, ואם נכתבה, רובה ככולה היה "ספרות בנעלי בית" כלשונו, כלומר ספרות שתחום השפעתה מצומצם ומוגבל לבני הקהילה בלבד.

סקירה קצרה זו מאפשרת להצביע אפוא על כמה סיבות פנימיות שהביאו לשתיקתם הנמשכת של הניצולים היוונים בארץ. במפגש עם החברה הישראלית יצרו המסורת של סיפור עממי ושפת הלדינו הנכחדת של יהודי יוון את הרושם של פשטות עממית שלא יכלה להתרגם לעשייה ספרותית או תיעודית רחבת היקף. כמו שעולה ממחקרה של מיוחס ג'יניאו, לא היתה בישראל של השנים האלה קהילה חזקה דוברת לדינו שיכלה לקלוט אל חיקה את הניצולים ולהעניק להם רשת תמיכה כלכלית או תרבותית.⁴¹ לכך יש להוסיף את הקשיים הכלכליים שרבים מן הניצולים היוונים התמודדו עמם. כל אלה הקשו על הניצולים לנתב את רצונם, את מרצם ואת כאבם לעשייה בעלת משמעות בכל הנוגע להצבת סיפורם על מפת הזיכרון הישראלית. פעולת ההנצחה נכלמה אפוא גם מסיבות פנימיות, ולמרות רצונם העז של היוונים להשתתף בפעולות אלה ולהציב את סיפורם במרכז השיח, הם לא הגיעו לתוצאות של ממש.

ג. שנות התמורה – פעילותו של דור ההמשך

סיפור השואה של יהודי יוון התחיל לחדור לתודעה הציבורית רק לקראת סוף שנות השמונים בזכות פעילות אינטנסיבית של בני הדור השני. הבנים והבנות, שגדלו על תיאורי הזוועות מכאן ועל תחושת השוליות מכאן, הם שסללו את דרכם של הוריהם אל ההכרה הציבורית. בשנים ההן אפשר לסמן שתי אבני דרך תרבותיות רבות-משמעות:

1. 1985 – שמואל רפאל הקים את הגוף הקרוי 'חטיבת דור ההמשך להנצחת שואת יהודי יוון'⁴² וייסד את כתב העת לא נשכח, שמטרתו להעלות על נס את סיפורם של ניצולי יוון.
2. 1988 – הושלמה הפקת סרטה של אורנה בן דור 'בגלל המלחמה ההיא' (1988), שליווה את תקליטם המשותף של יהודה פוליקר ויעקב גלעד 'אפר ואבק' ותיעד את סיפורי הוריהם בשואה. סרט זה פתח לדיון על חוויית הדור השני בכלל ולסיפורם של יהודי יוון בשואה בפרט.

אתחיל באירוע השני דווקא, המוכר יותר בקרב הציבור הרחב. סרטה של בן דור והתקליט של פוליקר וגלעד זכו לתהודה ציבורית עצומה, וחוללו שינוי כפול: האחד –

40. מרגלית מתתיהו, 'התפתחות היצירה בעברית ובלאדינו בעיתונות היהודית בין 1860-1940', אפיריון, 50 (1997), עמ' 43-56.

41. ראו: מיוחס ג'יניאו, 'הזהות האבודה', בייחוד עמ' 52-53.

42. שמו של הארגון שונה כמה פעמים במשך השנים, אך תת-הכותרת 'חטיבת דור ההמשך' נותרה על כנה.

תחילת הדיון במצוקתם של בני הדור השני דווקא, שני היוצרים ספגו את טראומת השואה מהוריהם, ניצולי אושוויץ, והם מתארים בסרט את השפעות הטרואמה של ההורים על חייהם ועל אישיותם.⁴³ האחר – העלאת המודעות הציבורית לסיפור השואה של יהודי יוון. לצד שני הבנים מופיעים בסרט ז'קו, אביו של פוליקר, יווני ניצול אושוויץ, והלינה, אמו של גלעד, פולנייה ניצולת אושוויץ, ומספרים את סיפורם.

הסרט חושף כמה נקודות בעלות חשיבות רבה לדיון במאמר זה. הבמאית עוקבת אחר סיפורם של ההורים בשואה, ומציגה את האירועים המקבילים – למשל הנסיעה ברכבת, האובדן הטרגי של בני המשפחה הקרובים ביותר ואובדן האמונה באלוהים. בדרך זו היא מראה כי למעשה מדובר בסיפור אחד, דומה עד כאב. שיאו של התהליך במפגש שנערך בין ההורים הלינה וז'קו, ובו הלינה אומרת כי החליטה לתעד את סיפורו של ז'קו משום שהסיפורים שלהם 'התערבבו זה בזה'. אבל על רקע הדמיון הרב, החושף את החוויה המשותפת למעשה, ניכר ההבדל שהביא לפער בתפיסה הציבורית את אותו סיפור – תיעוד יתר לפרקים של יהדות פולין לעומת תיעוד חסר עד התעלמות של יהדות יוון. הלינה היא מפעל יחיד של תיעוד והנצחה, חייה מוקדשים לכתיבה ולהפצה של סיפורה האישי ושל זיכרון השואה בכלל בדרכים שונות: כתיבת סיפוריהם של אחרים, שחזור ושימור של שירים שנכתבו בגטאות, מתן עדות בפני תלמידים, הקמת אתר אישי ועוד. הלינה היא אישה של מילים, דיבורה שוטף, רהוט, היא יודעת להתאים את הסיפור לאוזניים השומעות כדי לייצר הזדהות וקרבה ולא איום וריחוק. ז'קו לעומתה אינו איש של מילים, סיפורו מתנהל בכבודות, דמותו מרשימה בעיקר בחיצוניותה, במבטו, בידי הכבודות, במחוות הגוף המבטאות את התרגשותו ואת כאבו. לאורך כל הסרט בולט המתח בין הקול, הביטוי, הרהיטות – המאפיינים את הלינה ובנה, ובין הצליל, המוזיקה, הרגש – המאפיינים את ז'קו ובנו. הדבר ניכר היטב בחלוקת העבודה על התקליט בין גלעד, שכתב את מילות מרבית השירים,⁴⁴ ובין פוליקר שהלחין. בשלב מסוים בסרט גלעד מספר כי כבר בהיותו קטן מאוד סיפרה לו אמו את כל קורותיה בשואה, ומיד כפריים הבא פוליקר מספר כי אצלו בבית שמעו מוזיקה יוונית כבדה ועצובה, וזו השפיעה עליו קשה. כשביקש מאביו להפסיק להשמיעה השיב לו האב כי זו הדרך לזכור את כולם. הסרט מציג את השלמת הניגודים, מביא את שני הסיפורים לאחדות.

בהקשר שלנו, הניגודים המאפיינים את שני המספרים מייצגים למעשה גישה תרבותית שונה להתמודדות עם זכר השואה ומרמזים על סיבות אפשריות להבדלים ביכולת המעשית להציבה במרכז השיח הציבורי. אופן מסירת הסיפור של הלינה נדון בביקורתיות רבה על

43. ביום השואה 2010 הוקרנה בערוץ 2 בטלוויזיה שיחה בין שלמה ארצי ובין יאיר לפיד, שני מייצגים מובהקים של הדור השני. בשיחה זו תיאר שלמה ארצי את השפעת התקליט של יהודה פוליקר על כתיבתו שלו על אודות חוויית השואה. יש לציין כי נאוה סמל, אחותו של ארצי, הייתה הראשונה שתיעדה בספרות את חוויית הדור השני, בספרה כובע זכוכית, ספרית פועלים, תל אביב 1985.

44. מלבד שני שירים: 'פרחים ברוח' מאת הלינה בירנבאום ו'התחנה הקטנה טרבלינקה' שנכתב בגטו ורשה על ידי המשורר הפולני ולדיסלב שלנגל ותורגם על ידי הלינה בירנבאום.

ירי חוקרי קולנוע כמשה צימרמן ויגאל בורשטיין. צימרמן⁴⁵ ציין כי בהופעתה של הלינה בפני תלמידי התיכון היה משהו וולגרי וכי מטרתה העיקרית היתה לזכות בחום ואהבה מצד הקהל, כאילו כדי לפצות על הפגיעות שנפגעה בזמן השואה. גם יגאל בורשטיין⁴⁶ מתייחס להופעתה, ולדברי צימרמן הוא מציג עמדה סלחנית פחות מזו שלו. בורשטיין טוען כי בירנבאום משתמשת בסגנון תמים כביכול של ילדה:

אך הפנים המצולמים מקרוב מספרים את ההיפך: המבטים החטופים שהיא שולחת לצדדים לוודא אם היא מרשימה ומרגשת את התלמידים, שטף דיבורה הבוטח של מי שחזרה וסיפרה את הסיפור הזה עשירות, אולי מאות פעמים, חיוך קל של סיפוק כשהיא מצליחה סוף סוף לסחוט דמעות ממאזיניה הצעירים – כל אלה מעידים על מקצוענות. [...] סגנונה המיתמם רחוק מלהיות תמים. היא יודעת את היעד החינוכי אליו היא חותרת והיא תשיג אותו בכל מחיר.

וצימרמן מסכם: 'חשיפת פניה האמיתיים של גברת בירנבאום מזכירים לנו ניסיונות דומים לחשוף נצלני שואה כפייתיים או שואנים מקצועיים'.⁴⁷

אני יכולה להבין את הרתיעה מסגנונה השופע של בירנבאום, ועם זאת דומני ששני החוקרים החמירו עמה. במיוחד אני תוהה בנוגע לשימוש בביטוי 'חשיפת פניה האמיתיים', מה נחשף כאן? מה היו מטרותיה האמתיות? לזכות באהדה ובחום? להפיץ את סיפוריה? להחיות שוב ושוב את זכר אמה? העמדה שאני מבקשת להציג מתייחסת לביטוי אחר שצימרמן משתמש בו: 'שואנים מקצועיים'. נחשפת כאן בעצם עמדה שהגברת בירנבאום היא רק מייצגת שלה, ושותפות לה דמויות מרכזיות רבות האמונות על הנחלת הזיכרון ההיסטורי של השואה, רבים מהם היו פעילים בהקמתו ובעיצוב דמותו של המוסד הלאומי המרכזי לזכר השואה – יד ושם. הביקורת המרכזית שלי נוגעת לאופן הטוטלי שהם שולטים בסיפור השואה, עד כדי כך שאינם מאפשרים ביטוי למי שעלול לאיים על בלעדיותו של הנרטיב שהם מבקשים להפיץ.⁴⁸ שליטה זו מוצגת למשל בהבחנתה של יבלונקה:

45. משה צימרמן, אל תגעו לי בשואה, הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה וזמורה-ביתן, חיפה ולוד 2002, עמ' 257 (להלן: צימרמן, אל תגעו לי בשואה).

46. יגאל בורשטיין, פנים כשדה קרב: ההיסטוריה הקולנועית של הפנים הישראליים, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1991, עמ' 196.

47. צימרמן, אל תגעו לי בשואה, עמ' 257.

48. ראו למשל ביקורת דומה שמתח עופר שלח בטור שכתב עם פתיחת מוזאון השואה החדש ביד ושם: 'מן החשש שנציג יפן יזכיר בנאומו את הרוגי הפצצות האטומיות בהירושימה ונגסאקי, שגרם לאי הזמנתה של יפן לטקס, ועד להתייחסויות של "ממסד הזיכרון" הישראלי לאזכורים של אסונות אחרים, אפשר היה להתרשם שישראל נזעקת למראה כל סימן לערעור הבלעדיות על השואה'. עפר שלח, 'אל תגעו לי בשואה', ynet, דעות (20.3.2005): <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3060661,00.html>. 18.7.2011.

כל יוזמה בתחומי הנצחת השואה, יוזמה שבדרך כלל היתה של הניצולים, עברה בראשית הדרך את אישורם של יצחק צוקרמן וצביה לובטקין בקיבוץ לוחמי הגטאות. בטרם חלף זמן רב קיבלו גם רבים מקרב הממסד הישראלי הוותיק יותר את מנהיגותם המוסרית והערכית.⁴⁹

מול עמדה תובענית זו עומדת דמותו של ז'קו, אמנם כובשת ומרגשת, אך פסיבית למדי, לא רהוטה וזקוקה למתווך שידברר את סיפורה. זה מוביל אותי לדיון חשוב בנוגע לתפקידו של דור הבנים של יהודי יוון בהפצת סיפורי הוריהם.

לפני שאפנה לדיון אני מבקשת להצביע על אירוע נוסף, סמלי, המתואר בסרט והנקשר לנושא. ממש בתחילת הסרט יהודה פוליקר מתאר אירוע שהתרחש בהיותו ילד כבן חמש שנים. הוא צפה באביו בשעה שאכל-בלע לחם, כשם שהיה נוהג במחנות, בבליעה גסה ומהירה, ולפתע פתאום נחנק האב והיה נתון בין חיים למוות. רגעי הבהלה שחווה פוליקר הילד עד שהגיע רופא וייצב את מצבו של אביו גרמו לכך שנשאר מגמגם. אפשר לראות כאן העברה של הטראומה וסובלימציה שלה. הרעב מכאן והבליעה הרעבתנית של הלחם מכאן, שני מצבים קיצוניים שעלולים לגרום מוות,⁵⁰ הם מן הסמלים הנפוצים של השואה. ההמחשה המרוכזת שהילד היה עד לה נהייתה מום גופני הקשור לאותם איברים ממש – הפה ובית הבליעה. הגלגול של הלחם לשפה או לדיבור הוא מעניין, מדובר בשני סמלים מובהקים: הלחם – לקיום הפיזי; והשפה – לקיום הרוחני. הגמגום כהוויה לימינלית, בין דיבור לאלם, מסמל בחריפות את מצבם של הניצולים מיוון, חוסר היכולת לדבר מכאן, וחוסר היכולת לשתוק מכאן, והוויית הביניים המעיקה של מי שהטראומה או השפה תקועה בגרונו ואין לה מוצא.

ההעברה הבינ-דורית, מונח שכיח כל כך במחקר העוסק בדור השני, מקבלת אפוא ממד שונה לחלוטין בדיון על יוצאי יוון. אמנם פוליקר מגמגם כשהוא מדבר, אבל לא כשהוא שר, באמצעות המוזיקה הוא מספר את הסיפור של אביו ומאפשר לו קיום. כמו שנראה להלן, פעילותה של 'חטיבת דור ההמשך של ניצולי יוון', שהוקמה ב-1984, היא בעלת השפעה דומה. ארגון זה כמעט אינו מוכר לציבור הרחב, אבל הוא השפיע השפעה ניכרת על התיעוד ועל ההפצה של זיכרון שואת יהודי יוון. בתום השנה הראשונה לפעילותו עלה הצורך לתעד ולהנציח את הפעילויות שנעשו על ידי הארגון, וכך נולד כתב העת לא

49. חנה יבלונקה, 'בעקבות הסליחה, ניצולי השואה ועולים מזרחיים: ראשיתו של דיון משווה', גשר, 137 (תשנ"ח), עמ' 53-62, הציטוט מעמ' 57. על הכוח הריכוזי הגדול שהיה בידיהם של הניצולים האשכנזים, ובעיקר של לוחמי הגטאות, בכל הנוגע לתיעוד ולהנצחה ראו גם: הנ"ל, 'מה לזכור וכיצד? ניצולי השואה ועיצוב ידיעתה', עידן הציונות, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים 2000, עמ' 297-316.

50. כמו שאמנם קרה לקרבנות רבים דווקא עם שחרור המחנות כאשר התנפלו על כמויות גדולות של מזון ומתו משום שגופם לא היה יכול להתמודד עם כמויות האוכל לאחר שנות ההרעבה.

נשכח, אשר ראה אור לאחר מכן אחת לשנה, בערב יום השואה, במשך עשרים שנה.⁵¹ הוא הופץ חינם בקרב כל באי טקסי הזיכרון של יהודי יוון, וזכה לעניין רב מצד ספריות רבות ומוזאונים לחקר השואה בישראל ומחוצה לה. אף שמדובר בכתב עת לא מדעי, ניכר שהוא מילא חלל רב בידע הציבורי על אודות שואת יהודי יוון. חשיבותו המרכזית היתה בכך שבעצם קיומו האינטימי-קהילתי הוא אפשר לבני הדור הראשון לספר את סיפורם. העיתון היה פלטפורמה רבת-משמעות עבור ניצולים שביקשו לתת עדות, ועבור בניהם שהעידו עבורם. עצם הדבר שהוא נכתב בידי בני הקהילה ולמענם יצר מעין רשת ביטחון עבור הניצולים שעד אז לא דיברו משום שלא היתה להם בימה הולמת. כך כתב רפאל במאמר הסיכום לפעילותו של לא נשכח עם צאת הגיליון האחרון:

ככל שחלפו השנים – כך נוצרה מסביב ל'לא נשכח' דינמיקה מעניינת. לא נדרשה עוד מלאכת שכנוע שבסופה יאותו הניצולים לספר את סיפורם. ההפך הוא הנכון. הניצולים, על פי רוב, באמצעות בניהם או נכדיהם, שלחו חומרים לפרסום, ובדאגה גדולה ביקשו לוודא כי דבריהם אכן יזכו לבמה הראויה ולפרסום.⁵²

אין ספק שפעילותו של דור ההמשך מילאה חלל ריק כפול – מחוץ לקהילה ובתוכה. מחוצה לה – בשל ההזנחה הנמשכת של שואת יהודי יוון במחקר, הפעילים יצאו לדרך בתחושת שליחות שהתבטאה במילים האלה:

בהעדר עשייה ממסדית העושה למען הנצחת סיפורם של יהודי יוון בשואה, מוטלת המשימה עלינו – בני דור ההמשך, ומעל לכול מוטל עלינו התפקיד הקשה – לשמש פה להורינו, שסיפורם המיוחד לא הושמע, בעת ההיא, בעוצמה הראויה באוזני הציבור.⁵³

בתוך הקהילה הם חוללו תמורה של ממש. כזכור, נציגים של ניצולי יוון התארגנו עוד ב-1953 והקימו את 'ארגון ניצולי מחנות ההשמדה יוצאי יוון בישראל', אבל למרות פעילותם רבת-השנים, לא היו התוצאות שהניבו בכל הנוגע להעמקת התודעה הציבורית רבות. ייתכן כי אחת הסיבות לכך היא ראייתם הצרה בנוגע להיקף פעילותם, כך למשל

51. ראוי לציין כי כתב העת הזה ייחודי במובן זה ששרד משך זמן ארוך מאוד ויצא דרך קבע למרות דלות האמצעים. נורית גוברין מציינת במאמר העוסק בלא נשכח את חשיבותם של כתבי העת במרחב הספרות העברית: 'כתבי-העת העבריים היו תמיד הזירה העיקרית שבתוכה התחוללו המאבקים הלאומיים, החברתיים והתרבותיים החשובים לשינוי פני המציאות היהודית בדורות האחרונים'. נורית גוברין, "לא נשכח"! מבט לאחור – מבט קרימה', קריאת הדורות, ספרות עברית במעגליה, ד, כרמל, ירושלים 2008, עמ' 309-313.

52. שמואל רפאל, 'מחשבות והרהורים בעקבות שני עשורים ל'לא נשכח' כתב עת להנצחת יהודי יוון בשואה', לא נשכח, 20 (2005), עמ' 12 (להלן: רפאל, 'מחשבות והרהורים').

53. שם, עמ' 9.

בתחילת דרכו של הארגון יכלו להתקבל בו כחברים רק מי שעל אמת ידם הוטבע מספר.⁵⁴ הדבר מצביע על סוג מסוים של הסתגרות בתוך הקבוצה המצומצמת של ניצולי המחנות; קבוצה שצרכיה המיוחדים הכתיבו פעילות שנועדה בעיקר לשפר את מצבם הנפשי והפיזי של הניצולים. גם רפאל טוען כי למרות הכוונה המוצהרת לעסוק בתיעוד ובהנצחה של שואת יהודי יוון, עיקר פעילותו של הארגון נשא אופי חברתי והתבטא בפעילויות של בילוי ופנאי לרווחתם של הניצולים.⁵⁵ הקמת חטיבת בני דור ההמשך היתה למעשה תגובת נגד לאזלת ידם של בני הדור הראשון. הצעירים נטלו את המושכות וביקשו לחלץ את עגלת ההנצחה מן הבורץ. מהלך זה נתקל בהתנגדותו של דור המייסדים והוביל לעימותים ולניסיונות למתן את פעילותם של הבנים, 'על פי רוב מתוך הטיעון שטרם הגיעה העת להפקיד בידי הבנים את משימת האבות'.⁵⁶

למרות המאבקים מבית, נשאה עקשנותם של הבנים פרי. הם החלו בפעילות נמרצת לאסוף את עדויותיהם של ההורים ולהפיצן בכל דרך אפשרית, ובכלל זה מתן עדויות בכתי ספר, מפגשים עם בני נוער וסיוע לבני נוער שחפצו לכתוב עבודות העוסקות בשואת יהודי יוון. בסופה של כל חוברת תוארו הפעולות שנעשו כל אותה שנה כדי להפיץ את הסיפור.⁵⁷ פרויקט חשוב נוסף שהוביל רפאל היה איסוף עדויות של 62 ניצולים ופרסומן בספר בנתיבי שאול, יהודי יוון בשואה (1988).⁵⁸ בעקבות פעילות אינטנסיבית זו מתחילה פעילות תוססת יותר של הניצולים לספר את סיפורם, ומשנות התשעים אנו עדים לפרסומם של ספרי עדויות וזיכרונות רבים מטעם ניצולי יוון.⁵⁹

ראוי לציון כי דווקא בשנות השמונים, המסומנות במחקר כשנים שהתחיל להישמע בהן קולם של בני הדור השני כקול ייחודי בשדה הספרותי וכתופעה פסיכולוגית, נאלצו בניהם של ניצולי יוון להפנות את כל משאביהם כדי להעלות על נס את סיפור הוריהם ולא את סיפורם שלהם. ההבחנה בין שני דורות ההמשך – זה של יוצאי אירופה מכאן וזה

54. יבלונקה, הרחק מהמסילה, עמ' 352.

55. רפאל, 'מחשבות והרהורים', עמ' 10.

56. שם.

57. למשל בחוברת 2 (1986) הוזכרו הפעולות האלה: השתתפות בטקסי יום הזיכרון במקומות שונים (כנציגי יוון), הרצאה בבסיס צה"ל על שואת יהודי יוון, שיחת רדיו בערב יום השואה בנושא 'יהודי המזרח בשואת אירופה', מפגש עם פעילי האגודה לטיפוח התרבות בנתניה לשם הצגת החטיבה ופעילותיה ועוד. פירוט הפעילות בכל חוברת מעיד על הניסיון לעצב מחדש את תודעת השואה תוך כדי מיקומו של הסיפור היווני בלב השיח הציבורי.

58. ספר זה זכה לתמיכתו של ארגון ניצולי מחנות ההשמדה, ויצא לאור בהוצאת המכון לחקר יהדות סלוניקי.

59. דוגמאות אחדות: ז'ק טרומזה, ובחרת בחיים, המכון לחקר יהדות סלוניקי, תל אביב 1995; חיים רפאל, שירת חיים, הוצאת המחבר, תל אביב 1997; אלי חסיד, שאלוניקי שלי, המכון לחקר יהדות סלוניקי, תל אביב 1997; נינה נחמיה, קליפות של כאב, יד ושם, ירושלים 2006, ועוד. על יצירות אלה ואחרות ראו: שמואל רפאל, 'לשבור את השתיקה: מאבקם הספרותי של ניצולים מיוון לתייעוד קורותיהם בשואה', בשביל הזיכרון, 33 (1999), עמ' 31-40 (להלן: רפאל, 'לשבור את השתיקה').

של יוצאי יוון מכאן – נובעת בראש ובראשונה מן המקום הציבורי השונה של כל אחד מן הסיפורים. בשעה שסיפורו של הניצול האשכנזי עמד במרכז הזיכרון הלאומי והממוסד על אודות השואה יכלו בני הניצולים לגדר להם פינה משל עצמם בתוך השיח הזה, ולהצביע על הקשיים שחוו הם עצמם בתוך משפחה הלומת טראומה. מחקרה של מילנר (2003)⁶⁰ על ספרותם של בני הדור השני (רובם ככולם יוצאי אירופה) מלמד על מאפיינים פואטיים דומים. היא משרטטת תמונה פואטית-דורית שנקודת המוצא בה היא מצב של הדחקה הנובע מן השתיקה האופפת את בני המשפחה בנוגע לעבר. הדחקה זו באה לידי ביטוי בייצוגים מטפוריים, כגון תיבות, מרתפים ומחילות חשוכות, עד שבשלב מסוים ההדחקה קורסת ורוחות הרפאים של העבר פורצות אל מרכז הבימה. ז'אנר אחר שהיא מזכירה הוא המסע, שתכליתו כפולה – הן מסע גאוגרפי אל מחוזות העבר של ההורים ואל הזיכרון שנותר שם והן מסע מנטלי שנועד לשחזר את האני השבור של דור הבנים. בשני המקרים מדובר בספרות שעוסקת בפצעי הזהות של הדור השני.

פעילותו של דור ההמשך של יהודי יוון ותוצאותיה הספרותיות שונות בתכלית. המבנה של שתיקה, הדחקה, פריצה אינו מתקיים כלל בתודעתם. נהפוך הוא, רבים מהם מדווחים על דיבור אובססיבי כמעט של ההורים הניצולים, דיבור המופנה פנימה – אל בני המשפחה, אל הידידים בני הקהילה – מעין תגובת נגד להשתקה מצד הממסד. כך למשל מציין רפאל:

סיפורם הטרגי של יהודי יוון בתקופת השואה נותר חבוי עמוק במעמקי הזיכרון הפרטי של הניצולים. המסגרת היחידה שבה החלו נפתחים לתיאור סיפור קורותיהם [...] היתה דווקא סיטואציות פנים-חברתיות ופנים-קהילתיות. באופן פרדוקסלי, ליד שולחן הקפה, בחוג בני הבית ובמסגרות חברתיות פרטיות היו נחשפים הסיפורים האישיים. דומה שסיפורם של יהודי יוון נותר, במשך שנים רבות, סיפור אישי פנים-קהילתי, שרק חברי הקהילה עצמם, בעלי העבר המשותף, חלקו אותו בינם לבין עצמם.⁶¹

דוד כהן ברשימתו 'להיות בן של ניצול' מעיד:

אני בנו של ראובן כהן (לאון) אסיר המחנות. מספר 242-114. המספר הזה, שאני כל-כך מכיר, חקוק על זרועו של אבי. להיות בנו של נידון לכליה לשעבר פרושו ספורי זוועה. אותנו, בני ניצולי השואה, מלווים ספורי הזוועה לאורך כל הדרך. הדרך שבה צעדו הורינו. כבר מילדותי ספגתי את זוועות השואה.⁶²

60. איריס מילנר, קרעי עבר: ביוגרפיה, זהות וזיכרון בסיפורת הדור השני, עם עובד, תל אביב 2003 (להלן: מילנר, קרעי עבר).

61. רפאל, 'לשבור את השתיקה', עמ' 31.

62. דוד כהן, 'להיות בן של ניצול', לא נשכח, 5 (1990), עמ' 24-25.

הבנים נעשים אפוא סוכני הזיכרון ומתבקשים, במפגן או במובלע, להיות דובריהם של ההורים. מודעות זו לתפקידם מתבטאת גם בכינוי שאימצו: חטיבת דור ההמשך,⁶³ ולא דור שני, כמקובל בשיח המחקרי והפסיכולוגי בנוגע לבני הניצולים. דור ההמשך משמעו מי שמקבל עליו להמשיך לספר את הסיפור של הוריו, ודור שני⁶⁴ לעומת זאת הוא דור העסוק בעיקר בטראומה שלו עצמו.

ד. פעילותם הספרותית של בני דור ההמשך

פעילותו של שמואל רפאל משמשת דוגמה מובהקת לתפקיד שקיבלו עליהם בני דור ההמשך בנושאי הזיכרון של ההורים. כחוקר הוא הקדיש את כל מרצו לתייעוד ולמחקר התרבות והחיים של היהודים דוברי הלדינו לפני השואה ובזמן השואה. כאשר החליט להידרש לנושא מבחינה ספרותית, הוא שוב התמקד בחוויית הדור הראשון ולא נתן ביטוי לחוויה שלו עצמו כבן הניצולים. המונודרמה 'גולגותא' (2002)⁶⁵ נכתבה על ידיו מתוך

63. במילותיו של רפאל (תכתובת אישית): 'כשיזמתי את רעיון ההקמה של "דור ההמשך" התברר לי שבמקביל מתחילה התארגנות של בנים לניצולי שואה מקרב יהודי פולין. הקבוצה המקבילה נקראה "דור ההמשך למורשת השואה והגבורה" והיו חברים בה אנשים כמו ציפי קיכלר גיל-עד, אריה ברנע, רפי כהן אלמגור, גרעון גרייף, בילי לניאדו ורבים אחרים. הקבוצה היוונית פעלה באופן עצמאי אבל כדי שלא נתבדל נתבקשנו על ידי הנהלת ארגון ניצולי השואה יוצאי יוון בישראל בראשות מר ראול ספורטה ז"ל להצטרף לדור ההמשך הכללי ולפעול יחד איתם. בדור ההמשך הכללי היינו מאוד אקטיביים ושמרנו על ייחוד ובוולטות. בעוד הארגון הכללי ירשדש ולא ממש ידע לאן הוא רוצה להגיע – אנחנו ידענו גם ידענו'. במשך השנים הוקמו ארגונים רבים של יוצאי קהילות שונות, והם שמו לפנייהם מטרות דומות לאלו של חטיבת דור ההמשך של יהודי יוון – שימור המורשת והזיכרון, איסוף העדויות, קיום ימי עיון וימי זיכרון ועוד. פעילויות אלה לא נובעות מתוך ההיעדר ומתוך תחושת המצוקה שהכתיבה את פעילותם של בני דור ההמשך היוונים. התחושה של בני הניצולים היוונים כי הם חייבים למלא את מה שהממסד החסיר מהוריהם היא תחושה ייחודית להם. הם באו מתוך תודעה עמוקה של שוליות. אצל בני הקהילות האחרות הפעילות השלימה למעשה את הפעילות הממסדית. לעתים אף נועדה לקרב את בני דור ההמשך מתוך תחושה שהצעירים כבר פחות מתעניינים. כך למשל יוצאי קובל (חבל ווהלין, אוקראינה) מדגישים: 'מטרה חשובה ונעלה העומדת בפני הארגון היא לקרב את בני דור ההמשך למורשת אבות' (חוברת הנצחה, 5, עמ' 5, 2000). זאת ועוד, ההתארגנות של דור ההמשך כחטיבה עצמאית הנתקלת בהתנגדות מצד דור הניצולים כנראה ייחודית ליוצאי יוון. גם כאן ניקח כדוגמה את קובל, שם הוקם ועד דור ההמשך רק ב-1998-1999, והוא פועל לצד ועד ארגון קובל (המידע לקוח מן האתר של הארגון: <http://www.israeli-kovel-org.org/default.html> תאריך האחזור: 18.7.2011).

64. בהקשר זה מעניינים מאוד דבריה של לאה איני, המסרבת – מסיבות פוליטיות, לכינוי דור שני שניתן לבני הניצולים. בעיניה, תווית זו מצדיקה את האלימות ואת הלאומנות של החברה הישראלית. לדבריה, אסור לחברה הישראלית להתגדר בתואר 'דור שני' אם היא מבקשת להתקיים בשפיות. ראו: דברים שנאמרו בטקס השואה האלטרנטיבי ב-11.4.2010 ופורסמו בבלוג של איני.

65. רפאל, 'על החיקתו של הנרטיב'.

הרגשה כי אין די בפעילות המחקר כדי להפיץ את סיפור יהודי יוון וכי יש צורך בכלי ביטוי שיגיע לקהל גדול יותר. המחזה מתרחש בערב יום השואה בראשית שנות האלפיים, ויש לו מטרה כפולה: האחת – לתעד את סיפורם הנשכח של יהודי יוון בשואה, דרך סיפורו של אלברט שהיה בזונדרקומנדו באושוויץ; והאחרת – הפניית אצבע ביקורתית כלפי הממסד הישראלי שהדיר את ניצולי יוון מאתרי הזיכרון הממוסדים. אלברט זוכה להדליק נר זיכרון בטקס הממלכתי ביד ושם, אך לא בזכות אלא במקרה. מי שהיה אמור להדליק את הנר הוא דניאליקו (דניאל שוורץ), חברו הפולני של אלברט מן המחנה. אמנם שניהם חוו את אותו סבל ממש, אבל בחברה הישראלית, שהמוצא האתני קובע בה, זכה דניאליקו בכבוד. אלברט מקנא, אך הוא מנחם את עצמו: 'אבל מגיע לו! שדניאליקו מדליק, אפילו שהוא פולוני, זה כמו אני!' (עמ' 10). אלא שדניאליקו מת זמן קצר לפני הטקס, וקודם לכן ציווה על בניו להעביר את זכות הדלקת הנר לחברו הטוב אלברט. אלברט נבהל מן הכבוד הפתאומי, כבוד שלא הורגל אליו במשך שנותיו כניצול בישראל. הוא מתלבט אם מגיע לו, ולבסוף מחליט: 'אולי אם אני מדליק, ישימו תמונה יפה של שאלוניק ככניסה של יד ושם? עד היום לא היתה אפילו תמונה אחת משלנו. היית מאמינה דבר כזה. בוש' (עמ' 17). אלברט החליט אפוא להדליק את הנר כדי להעמיד יד ושם לתושבי עירו סלוניקי שנספו בשואה.

תופעה דומה אפשר לראות ביצירתם של שני משוררים בני הדור השני מרגלית מתתיהו ואבנר פרץ. כמו רפאל, גם מרגלית היתה פעילה מאוד בכל תחומי מיסוד המורשת של יהודי יוון, ובכלל זה כתיבה עבור חוברות לא נשכח ועריכה של אחת מהן וכן פעילות מחקר. כל אחד מן המשוררים הללו הוציא לאור קובץ שירה שהוקדש לקהילת יהודי סלוניקי: ספרו של אבנר פרץ עשן ואפר (1986)⁶⁶ וזה של מתתיהו חצר חרוכה (1988)⁶⁷. ייחודם של הקבצים בהיותם דו-לשוניים, השירים מובאים בעברית ובלדינו, מתוך רצון להתחבר חיבור ממשי לעולם התרבותי הייחודי של הוריהם. שיריו של פרץ עוסקים בהוויית המוות והאופל של המחנות, לצד גילויי הגבורה של יהודי יוון. כך למשל הוא מתאר את המרד שהציתו יוצאי סלוניקי במשרפות:

Ma en esta propia ora	אך בעצם הרגע
En el reynado de la muerte	בממלכת המות
Los selaniklis	הסלוניקאים
Se estan revoltando	הרימו נס־מרד
Echando fuego	ובאש מעלים
En el krematorio numero tres	את קירות המשרפת ⁶⁸

66. אבנר פרץ, עשן ואפר, הוצאת ספרד וא. פרץ, ירושלים 1986 (להלן: פרץ, עשן ואפר).

67. מרגלית מתתיהו, חצר חרוכה, עקד, תל אביב 1988 (מתתיהו, חצר חרוכה). לעיון משווה בין הקבצים ראו: שמואל רפאל, 'נושא השואה בשירת לאדינו עכשווית', אפיריון, 9 (1988), עמ' 60-64.

68. פרץ, עשן ואפר, עמ' 23 (קטע מהשיר 'מרד').

חותרים להכרה: שואת יהודי יוון בשיח התרבותי והספרותי

אירוע זה, שהיה הרואי לא פחות ממרידות אחרות, לא זכה לתהודה רבה, וגם כשהוזכר הוצנע מקומם של יוצאי סלוניקי, שהיו למעשה בין יוזמיו. איני, בסקירה על הספר יהודים באושוויץ בירקנאו,⁶⁹ מתארת את המאבק על היוקרה, שהתבטא בתיעוד המרד בבימות שונות:

דומה שהפרק [...] הדן במרד הזונדרקומנדו, מחדד יותר מכל את ההבדלים בהתייחסויות ליהודי יוון. לפי משרד החוץ היווני המכבד (גם אם באיחור), את זכר אזרחיו הנאמנים שנספו, דומה שהמרד שאירגנו אנשי הזונדרקומנדו ב־7 באוקטובר 1944 תוכנן ויצא לפועל כשהוא צבוע כולו בצבעי דגל יוון ובשירת ההימנון היווני. זאת ועוד: לפי תומאי, מנהיג המרד שהביא לפיצוזה של משרפה 4, לשליחתם חיים לאש של מפקד הקאפו ושל חייל אס-אס, וכן להריגת חייל נוסף, היה יוסף ברוך, קצין בצבא היווני ביונינה.⁷⁰

לעומת זאת, בתיעוד הישראלי בנושא, בספרו של גדעון גרייף בכינו בלי דמעות,⁷¹ היוונים אינם מוזכרים כלל בין יוזמי המרד. עם זאת, בקרב ניצולי יוון היה זה סיפור ידוע ומוכר, כמו שמצוין במרכז המידע של יד ושם 'ניצולים מיוון באושוויץ זוקפים לזכותם את פיצוץ משרפה 3; כמעט כל המשתתפים בפעולה נהרגו, שרים את ההימנון היווני.⁷² בשיר נוסף התייחס פרץ במובלע למתח בין יהודי אשכנז ובין יהודי סלוניקי על רקע מרד המשרפות:

Mayn Yidishe shvester Ermana djudia Guay ke no tengo por ti un remedio Ma alsa agora tus ojos ermana Efn dayn oygn mayn libe shvester: El fuego es nuevo Diferente el fumo, Porke entre las flamas, Aparandosen kantando, Los selaniklis	אחות יהודית — מיין יידישע שוועסטער — אהה, כי אין נטף מזור ומרפא לך, אך הרימי כעת אחותי את עיניך עפ'ן דיין אויגן מיין ליבע שוועסטער שונה העשן חדשה השלהבת כי בין להבות, בפיהם שיר וזמר הסלוניקאים

69. לעיל הערה 1.

70. שם.

71. גדעון גרייף, 'בכינו בלי דמעות...' עדויותיהם של אנשי הזונדרקומנדו היהודים מאושוויץ, יד ושם וידיעות אחרונות, ירושלים ותל אביב 1999.

72. איני, לעיל הערה 1. גם יבלונקה מקמצת בפרטים על אודות נושא זה; היא מציינת כי יהודי יוון מוזכרים רבות בהקשר של הזונדרקומנדו ומוסיפה: 'יהודי יוון מונו לתפקידם במשרפות ב־1943-1944. פיצוץ קרמטוריום 3 מיוחס לאסירים מיוון' (עמ' 216. הדגשה שלי). אזכור לקוני זה והשימוש בפועל 'מיוחס' (על ידי מי? לא נאמר, אולי היא משתמשת במידע של יד ושם — 'זוקפים לזכותם' — ומעדנת אותו בלי להכריע בפרשה).

Estan derrokando, Al krematorio tresero Echando al fuego Las bestias del es-es	מחריבים המשרפת ומטילים אל האש את חיות האס-אס ⁷³

הדובר פונה אל האחות היהודית, היידיש, ובעצם למי שהיא מייצגת, דובריה, האסירים האשכנזים במחנה, ומבקש מהם לשים לב לשינוי שהתחולל במחנה. אמנם הארובות מוסיפות לפלוט עשן והאש ממשיכה לצהול, אבל בין הלהבות מוטלות עתה גם גופותיהם של המרצחים עצמם. זוהי אש חדשה, אש של נקמה הניזונה מאומץ לבם של הסלוניקאים, אשר 'בשיר וזמר' הם 'מחריבים המשרפת'. שיר קצר זה מבטא יפה את המתח בין יהדות סלוניקי ובין היהודים האשכנזים. מכאן ישנה הכרה בקרבת הדם והדת ('אחות יהודית') וניסיון להתקרבות המתבטא בשילוב המשפטים ביידיש אל תוך המרקם הלשוני הספרדי (הדבר בולט כמובן בטקסט בלדינו), ומכאן מובלטים ייחודם ואומץ לבם של בני סלוניקי שהניפו את נס המרד בלב המאפליה ממש, בתוך המשרפות. בפעולתם האמיצה הם ביקשו להפיח תקווה חדשה בלב האסירים, ובה בעת הם הדגישו את החולשה ואת הפסיביות של אחיהם האשכנזים ('אהה, כי אין נטף מזור ומרפא לך', נאנח הדובר למר גורלם). באמצעות השיר פרץ משתתף במאבק על הזיכרון ההיסטורי בנוגע למרד במשרפות, ומבקש להנציח את האמת ההיסטורית של בני קהילתו ולהבהיר מי עמדו במרכז המרד ומי בשוליו.

גם שיריה של מרגלית מתתיהו מבקשים לשחזר את רגעי האימה והפחד ואת החוויות הקשות שחוו בני קהילה – למשל כינוס היהודים בכיכר 'החירות' וההתעללות בהם והמסע ברכבות. קובץ השירים חצר חרוכה נכתב בעת מסע של קבוצת בני ניצולים בקהילות שחרבו. השיר הראשון בקובץ מבהיר יפה את תפיסת תפקידה של הבת בנוגע לעולמם של אבותיה:

Antes de arivar A Saloniki	לפני המסע
Antes de la partensia al portal de tu chikes Vine madre mia Abatir enriva la piedra de tu kaza eternal I dezirte ke me vo Ande se krio tu alma Ande tu padre planto en ti simiente de poezia. Me aserko de tu sufriensa kayade I de las piedras ke no tienen luz Ma todo no fue en vano Vo a murmurar en tu oreja de tierra.	לפני המסע אל פתחי ילדותך באתי אליך, אמי, להתדפק על אבן ביתך הנצחי, אני חוזרת אל יסודות גופך שם מוליך ידה כך אבן-שיר ואל סבלך השקט אבוא אל האבנים שאין אור בעיניהן אבל לא לשוא אלחש אל עפר אזנך

73. פרץ, עשן ואפר, עמ' 25.

לפני צאתה של הדוברת למסע אל מחוזות ילדותה של האם היא עולה לקברה ומבטיחה להמשיך אותה ואת גורלה. מה שבולט בשיר הוא הסימביוזה החומרית בין הבת לאם. השימוש במטפורה 'פתחי ילדותך' בטור הראשון מצביע על אפשרות של לידה, הפתח שנולדה ממנו האם, הוא הפתח שהבת נוסעת אליו. זהו פתח במובן הגאוגרפי-תרבותי וגם במובן המטפורי של לידה. 'באתי אליך', 'להתדפק', 'מולידך' – כל אלה מחזקים את מטפורת הלידה, מעין התגלגלות חומרית של הבת בדמות האם. הדבר מבוטא במפורש יותר במילים 'אני חוזרת אל יסודות גופך'. הדוברת חווה את עצמה כמי שמתחילה או ממשיכה את חייה של האם, כמי שצריכה להוסיף ולקיים את חייה וזיכרון עברה לאחר מותה.

בשיר הנושא את שם הקובץ היא מתארת חלום:

KURTIJO KEMADO (El esfenio) Me topava en tierra ajena En un extraño kurtijo Arodeada de barakas pretas I de kolonas en desorden esparcidas.	חצר חרוכה (חלום) בארץ זרה הייתי בין צריפים שחורים, שתי זקנות שמו עלי עיני משמר, ממול – נבטו נופים חרוכים ועמודים התגוללו באי-סדר כמו ראשי.⁷⁴

החצר החרוכה היא דימוי להוויה תרבותית וחברתית תוססת שאבדה, שעלתה באש המשרפות, וכל שנותר הוא האפר, הכאוס, הכאב. המסע ליוון, אף שהתקיים בשנות השמונים, מעלה מחזות המערבים בתוכם את הוויית המחנות והמוות שספגו הילדים מהוריהם.

שיריו של פרץ משחזרים את הוויית המחנות, ואילו שיריה של מתתיהו מעלים את ההוויה החיה-מתה של סלוניקי, אך יש חשיבות רבה לכך ששני הקבצים הם דו-לשוניים – מצד אחד מצוי השיר בעברית, ומצד אחר אותו שיר מובא בלדינו. רפאל מציין כי הספרים

מציגים [...] קשת מעניינת של טקסטים החותרים לצייר את דמותה של הקהילה הספרדית-יהודית של שאלוניקי לפני חורבנה בשואה ולאחר חורבנה. הם מרבים להתמקד בשיריהם בשאלת עתידה של הלשון הספרדית-יהודית לאחר השואה ועיקר תשומת הלב שלהם, מן הבחינה השירית, היא לתת מבע לגיטימי לכאב הניצולים שהופנם במשך עשרות שנים בישראל.⁷⁵

חשוב להדגיש כי עצם הביטוי בלדינו, שפה שלדברי מיוחס ג'ניאו היא 'הסימן המזהה, היא היוצרת ובונה את הזהות הייחודית ואת הרשת החברתית, היא המשפחה והיא הבית

74. מתתיהו, חצר חרוכה, עמ' 24.

75. רפאל, 'שואת יהודי יוון', עמ' 147, הדגשה שלי.

שאברו ללא שוב,⁷⁶ משמשת גורם מהותי בפרויקט לשיקום הבסיס התרבותי של הקהילה ולמתן ביטוי אותנטי ככל שניתן לעולם שחרב. הפעילות האינטנסיבית של בני דור ההמשך – הכוללת איסוף של עדויות, כתיבה בשם ההורים, מתן בימה לרחשי הלב של הניצולים באמצעות חוברות לא נשכח, כתיבת המחקרים, המחזה, השירים – היא מנוף לשיקום הסיפור ולהצבתו במרכז השיח הציבורי.

ואולם להתגייסות זו יש מחיר, היא באה במידה מסוימת על חשבון טיפול בטרומות המשנה שלהם כבני ניצולים. אמנם גם בני הדור השני יוצאי אירופה יצאו למסעות אל מחוזות העבר של הוריהם ודמינו את טראומות השואה ביצירתם, אך עם זאת המוטיבציה שהניעה אותם לכך היתה בעיקר טיפול בפצע שלהם עצמם והניסיון למלא את הריק של זהותם. יוצרים אלה לא נאלצו למלא את החלל הקיים בתודעה הציבורית בנוגע לשואת הוריהם כמו שנאלצו היוצרים בני יוון, ולכן יכלו לתת ביטוי לשאלות מטרידות הנוגעות לזהותם ולמקומה בחברה הישראלית.

ה. ורד הלבנון – הבת נגד האב

הסופרת לאה איני, בת לניצול שואה מסלוניקי, מציגה בספרה האוטוביוגרפי ופורץ הדרך ורד הלבנון⁷⁷ (2009) את מלוא מורכבותו של העימות שהצגתי בסיום הפרק הקודם. זהו ספר הפרוזה השמיני של איני, אבל הראשון המתעד את השואה מן ההיבט של יהודי יוון. לפניו כתבה כמה סיפורים העוסקים בשואה, המוכר ביותר הוא 'עד שיעבור כל המשמר כולו',⁷⁸ אך לא הבליטה את מוצאם האתני של הגיבורים.⁷⁹

ורד הלבנון מציג הצגה פואטית ורבת-עצמה את המאבק על הזהות, ובייחוד בהקשר הייחודי למשפחה של ניצול יווני, על כל המשמעויות הנגזרות מכך. כמו שאר בני הקהילה גדלה המספרת (המייצגת, בגלוי ובמוצהר, את הסופרת) בתוך עולם מסויט שאין בו שתיקה, אלא להפך, דיבור תובעני, מצמית ואלים על השואה. הרומן נע בין שני דגמים ז'אנריים המכילים מוטיבציות סותרות. האחד הוא ז'אנר התיעוד, המבקש

76. מיוחס ג'ניאוו, 'הזהות האבודה', עמ' 52.

77. לאה איני, ורד הלבנון, כנרת זמורה-ביתן, אור יהודה 2009 (להלן: איני, ורד הלבנון). הספר זיכה את היוצרת בפרס ביאליק לשנת 2010, והיה מועמד לפרס ספיר. הוא זכה לתהודה ציבורית רחבה ולסקירות רבות, אזכיר אחדות: אברהם בלבן, 'למחוק את השקיפות', הארץ, 8.7.2009, דנה רוטשילד, 'ללכת כי כולם הולכים', ידיעות אחרונות, 31.7.2009, שמעון אדף, 'נגד אור הקונפורמיות העזה', הארץ, 14.8.2009, עמ' 2. יודית שחר, 'ניזונה בחלב שחור', הארץ, 1.6.2010.

78. לאה איני, 'עד שיעבור כל המשמר כולו', גיבורי קיץ, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1991; הנ"ל, 'אנשים כמוד', הדרופים, זמורה-ביתן, תל אביב 1997; הנ"ל, ומישהי צריכה להיות כאן, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1995.

79. בספר שיריה דיוקן (הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1988) עולה חוויית השואה הפרטית של אביה, והיא מעוצבת מתוך הקשר ברור להווייה הספרדית היהודית.

לתת ביטוי לסיפור המשותק, ובעקיפין להיענות לתביעותיו החוזרות והנשנות של האב לספר את סיפורו, והאחר הוא ז'אנר החניכה, החושף את תהליך התגבשות זהותה של ילדה במשפחה מתנכרת. הסיפור והזהות של הגיבורה נבנים מתוך תהליך בלתי פוסק של מאבק, מאבק בין שקיפות ואינות ובין קיום והנכחה. בתוך המרחב הביתי המזוהה, הנטול פרטיות, שעליה להיאבק בו על עצם הישרדותה, היא מוצאת מפלט במקום אחד בלבד – בכתיבה. באמצעות הכתיבה היא מכוננת את זהותה, אבל הכתיבה היא גם ה'אתר' שהאב רוצה לנכס. הוא דורש מבתו שתכתוב את סיפורו, שתתריס את סיפור השואה היווני בפני הממסד. מול המחיקה הגורפת של זהותו וסיפורו, מחיקה המתבטאת בסמליות גם על ידי שינוי שמו מייני לאיני, האב מייעד לבתו את תפקיד נושאת הזיכרון.

אין זה התפקיד הקלאסי של 'נר הזיכרון'⁸⁰, הילד הנבחר למלא חלל ריק וכואב של אבדן אין-סופי ולסמל את כל מה שאיבדו הוריו בשואה, אלא תפקיד אחר, שאכנה אותו 'נושאת הלפיד'. זהו תפקיד בעל אופי קהילתי לוחמני:

אבא סוחט את רגשותי מילדות. מפעיל עלי את כל התנורים של אושוויץ כדי שאכתוב את הסיפור שלו ושל משפחתו המושמדת למען הדורות הבאים, למען כל אלה שלא מכירים בכך שיהודי יוון היו בשואה; נספו הכי מכולם.⁸¹

'נר הזיכרון' נדרש לבנות את המשכה של ההיסטוריה המשפחתית ולקיים את זכר הנופלים, ואילו נושאת הלפיד נדרשת לתבוע את עלבונה ומקומה של עדת סלוניקי כולה, שהודרה מאתוס הזיכרון הישראלי, משימה הכרוכה במאבק פוליטי וחברתי. בכך שהאב בוחר בה הוא כמו מאשר את קיומה ומתווה את דרכה, ובה בעת הוא גם עוקד אותה אל סיפורי הממיתים. מגיל צעיר מאוד הוא מלעיט אותה בזיכרונות הבלהה שלו, והיא, קטנה ורעבה לאהבה, קולטת אותם כפירורים של רגש שלא זכתה להם מעולם:

בערב, לפני השינה, אבא מספר לי את הסיפור על הנסיעה שלו ברכבת לאושוויץ.
מה זה אושוויץ?
אבא נטול הבעה. זה השואה.

אבא מתאר לה את הנסיעה, את המחנק ברכבת הנוסעת, את המנוחה שהוא מוצא על גופתו של היהודי המת, אבל לתוך הסיפור השגור משתחלת נימה אחרת, מבעיתה. 'איך זה לשבת על מת?' שואלת הילדה, ואבא משיב: 'כמו ספה של ג'לי, מיץ קפוא של דגים'. והנה חודרת תודעתה של המספרת המבוגרת, המתיילדת כביכול, והיא מאירה את הסיפור במבט לאחור:

דג מעמקים איגאי מנתר על דלפק השוק שעל שפת הקרון. העור שלו כל כך כסוף כאילו הוא מראה. מראה מראה שעל הקיר, מי הילדה הכי מתה בעיר? [...]. ברציף,

80. כמונח שטבעה דינה ורדי, נושאי החותם: דיאלוג עם בני הדור השני לשואה, כתר, ירושלים 1990.

81. איני, ורד הלבנון, עמ' 116.

כשיגיעו, יחכה למי שנשאר בחיים דוקטור מנגלה עם שוט שחור, וישלח את אבא שלי
מחדש לחיים.⁸²

כאן מצטלבות שתי תודעות, זו של בת הארבע הקשובה, המרצה, היושבת על המיטה
כפיג'מה ומתכוננת כאבא בהערצה כאילו היה גיבור; וזו המבוגרת המבינה ממרחק השנים
כי סיפור הערש – האגדה הקסומה שנמסרה לאוזניה – הוא אגדת הרס ממיטה וכי אבא,
שביקש חיים לו ולסיפוריו, המית אותה באמצעותם.

סוגיית המאבק בין האב ובין הבת מתחדדת במחזה שכתבה לאה איני וטרם פורסם: 'מי
אלמה'.⁸³ בסצנת השיא מתרחש מאבק של ממש בין הבת לאב, בין הסיפור שלו לסיפור
שלה, והוא מתפרש כמאבק בין חיים למוות:

אלמה: אני לא אספר את הסיפור הזה, אבא! אני לא נולדתי בסלוניקי, לא נרצחתי
באשוויץ! אז די, תן לי כבר לנשום בבית הזה, תן לי...
איזק: בואי פה בסטדרה, מזמן הייתי צריך לתת לך עם החגורה... בשביל זה גידלתי
אותך! בואי פה, ותגידי לי שתספרי את הסיפור!...
אלמה: (צועקת, בוכה) לא! לעולם לא! אני זוכרת איך היית מספר לי! אני זוכרת
הכול, כל מה שהיית עושה... ואני לא אתן לך עוד פעם... (לוקחת כלוב ומשליכה
עליו. זה פוגע בו, והוא נופל ביללה. אלמה חגה סביבו) ואתה תעזוב אותי, אתה
שומע עכשיו? תעזוב אותי או שאני אברח מהבית, אני אתאבד, אתה שומע! אני אלך
לסבא וסבתא שלי, ואכתוב על מה שאני רוצה, אצלם... מהקבר שלי אתה תשמע את
הסיפור... (חוטפת הספרים ונמלטת. האב על הארץ, שבר כלי...)

שמה של הבת – אלמה – הוא בעל משמעות משולשת: בלדינו פירושו 'נשמה', אך
בעברית הוא בנוי על השורש אל"מ, המרמז הן על אילמות והן על אלימות. שלושת
המרכיבים הללו משמשים במשחק המתוח לחיים ולמוות המתקיים בין האב לבתו. היא
נשמתו (מייאלמה), כך הוא מכנה אותה באופן משובש), זו שאמורה להחיות את סיפורו
ובכך להותיר לו זכר, להפיח בו חיים. אבל אלמה אינה משתפת פעולה עם תביעתו לחיים.
היא בוחרת באילמות, ובכך מופעלת אלימות כפולה, זו שלו כלפיה, וזו שלה כלפיו.

המאבק של האב על נראות משקף את מאבקה של כלל הקהילה הרעבה להכרה ציבורית
והשרויה בכאב ובעלבון, אבל בשל חוסר יכולתו לחדור אל מרכזי הכוח, בהיעדר כישורי
שפה המתאימים למרחב הישראלי ואמצעים פוליטיים וכלכליים, הוא משעבד את בתו
לסיפוריו, ותובע ממנה להעלות אותם על הכתב ולאשר בכך את הקיום שלו, את היותו
קרבן. בהיותו נתון לחלוטין לכאבו הוא אינו מבין כי התביעה שלו ממנה פירושה אחד –
להמית את זהותה שלה. בני דור ההמשך של יוצאי יוון נענו לבקשה הקולקטיבית של

82. שם, עמ' 38-39.

83. המחזה, המבוסס חלקית על האירועים המובאים בתוך ורד הלבנון, זכה בפרס ברנשטיין למחזה
עברי מקורי לשנת 2006. אני מודה לסופרת על שאפשרה לי להשתמש בכתב היד.

חותרים להכרה: שואת יהודי יוון בשיח התרבותי והספרותי

הוריהם והתגייסו להיות נושאי הסיפור, מי שבמידה מסוימת הקריבו את עצמם למען זיכרון השואה של הוריהם. אמנם היתה זו התגייסות מרצון, כדי לתקן את העוול ההיסטורי שנעשה להורים, ועם זאת אפשר ואף ראוי להעלות כמה סימני שאלה בדבר המחיר. רפאל מזכיר את העושים במלאכה כ'משוגעים לדבר',⁸⁴ ואיני מביאה את הדברים לידי חדות בהירה בתארה את התנגדותה לדרישת האב, את הדיפת התפקיד שנכפה עליה. היא עצמה מבקשת לכתוב כדי לכוון בראש ובראשונה את עצמה, את זהותה שלה:

אני במריי. אני בשביל הסיפורים הברויים, כאן ועכשיו. אבא סחטן בחסד, ואני סרבנית שלא יודעת רחמים. לא כשאבא דוחף ידיים, לא כשאני גדלה בדגם מוקטן של מחנה ריכוז תוצרת בית הורי. איזה מקום מפחיד לגור בו! איזו מלחמה, מדי יום, שלא לאבד את החיים.⁸⁵

אמנם בסופו של דבר היא כותבת את סיפורו, אך לא מתוך כניעה, ולא על פי החוקים שלו, היא אינה נבלעת בתוך סיפורו, אלא נאבקת על שמירת זהותה. באומץ בלתי רגיל היא חושפת מה שלא נחשף עד כה בספרות העברית: את האלימות של הניצול המופנית כלפי בני משפחתו, את האלימות של הזיכרון הנאבק להתקיים. בדרך זו היא חושפת את מה שאולי הודחק מתחת לפני השטח בהתגייסותם המוחלטת של בני דור ההמשך של ניצולי יוון לספר את סיפורם של הוריהם. ההעברה הבינ־דורית מקבלת אפוא ממד נוסף בסיפורם של בני יוון: הם ירשו מהוריהם לא רק את טראומת זיכרון השואה אלא גם את טראומת ההדרה וההתעלמות. יותר מכך, נדמה כי הלחץ הטראומטי של חוויית השואה, שלא מצא לו אפיקי ביטוי והכרה, וכן ההדרה הנמשכת של הניצולים יצרו מכבש הרסני שהופעל במידה רבה על הבנים. אלו שימשו מעין כובת פיתום, אשר אמנם דרכה נשמע קול כאבם של ההורים, אך לא ניתן ביטוי לקולם שלהם.

ה. סיכום

הניכור והזרות שחוו יהודי יוון על אדמת פולין בתקופת השואה לא פסקו גם בהגיעם אל הארץ המובטחת. כאן גילו במהרה כי סיפור קורותיהם בשואה נשכח וכי לא ניתן לו ביטוי מספיק במחקר, במוסדות ההנצחה ובזיכרון הציבורי. הכאב הכפול שחוו – של השואה ושל השכחה – ליווה אותם כפצע פתוח כל שנותיהם בארץ. למרות ניסיונותיהם הקדחתניים של נציגי הניצולים להגיע להכרה בקרב הציבור ובמחקר, הם לא הצליחו לפרוץ את הדרך. עיקרו של מאמר זה הוא התחקות אחר פעילותם הייחודית של בני הניצולים למען הוריהם והעלאת המודעות לגורלם של יהודי יוון בשואה. בני דור ההמשך

84. רפאל, 'מחשבות והרהורים', עמ' 7.

85. איני, ורד הלבנון, עמ' 116.

פעלו מתוך תודעה עמוקה של שוליות שחוו מהוריהם, וביקשו לתת ביטוי לכאבם של ההורים הניצולים וליצור שינוי בתודעה הציבורית. ההורים, שלא הצליחו לשלח את כאבם אל מחוץ לקהילה, הסתפקו בדיבור אל תוך הקהילה: אל הילדים, אל בני המשפחה, אל הידידים. הדיבור שימש גם תגובת נגד להשתקה מצד הממסד. הדיבור הזה היה לשליחות עבור הבנים אשר פעלו ללא לאות כדי להפיץ את הסיפור ולתת להורים בימה משפחתית, לא מאימת, שיוכלו לתאר בה את קורותיהם.

עם חלוף השנים מבשילים גם קולות ספרותיים איכותיים שיש בהם כדי לתת ביטוי לחוויות ההורים. ביצירות המעטות שנכתבו עד כה אפשר לראות את המורכבות של הדינמיקה הבין־דורית, ולחשוף גם את המחיר שבני הדור הצעיר נאלצים לשלם עבור ההתקדשות למלאכת הנצחת וזכרוןם של ההורים. להבדיל מבני הדור השני יוצאי אירופה שלא שועברו להנצחת סיפור ההורים, ולכן יכלו לתת ביטוי גם לקולם שלהם ולמצוקתם, נהיו בני הדור השני יוצאי יוון 'נושאי הלפיד', בהיותם מגויסים, לעתים בעל כורחם, כדי לתבוע את מקומם של יהודי יוון באתוס הלאומי. ורד הלבנון הוא אירוע שיא בתהליך הזה, שהחל באמצע שנות השמונים. הוא מביא לידי ביטוי רב־עצמה, מורכב ואמיץ את סבך היחסים בין דור האבות לדור הבנות, והמאבק בין הסיפורים — סיפור השואה של האב וסיפור כינון זהותה של הבת — מיתרגם למאבק על קיום, על נראות ועל חיים.